

В. Журавель, професор Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого

Проблеми алгоритмізації та програмування розслідування злочинів

Намагання науковців надати практиці передові рекомендації щодо підвищення ефективності слідчої діяльності і такого її аспекту, як планування, закономірно привернули їхню увагу до розроблення і запровадження криміналістичних алгоритмів та програм розслідування¹. Дійсно, останнім часом спостерігається бажання вчених змінити напрямок наукового пошуку — від «книжкових методик» до побудови алгоритмів і програм дій слідчого відповідно до типових ситуацій. Так, Р. Белкін піддавав критиці «книжкові методики» і наголошував, що рядовий слідчий, який не має достатнього професійного досвіду, за умов дефіциту часу та екстремальної ситуації не в змозі відтворити у пам'яті десятки сторінок цієї методики як оперативного посібника до дій. Для цього йому потрібні більш лаконічні, чіткі і зрозумілі алгоритми. «Якби кожний автор нової теорії, монографії, — підсумовував він, — завершував свою роботу набором алгоритмів дій з використанням запропонованих новацій, то їх впровадження набувало б реального підґрунтя»².

Отже, на сьогодні можна говорити про існування традиційної описової форми викладення криміналістичних методичних рекомендацій, так званої «книжкової» методики і новаторської у вигляді відповідних алгоритмів та програм. Водночас сама побудова криміналістичних алгоритмів і програм розслідування як більш високого рівня наукових розробок у цій галузі знань і більш оптимальної форми викладення порад слідчому в свою чергу передбачає необхідність у розв'язанні цілої низки проблем, серед яких насамперед треба назвати такі. По-перше, з'ясування співвідношення між поняттями «криміналістичний алгоритм» і «програма розслідування» та «програма розслідування» і «окре-

¹ Див.: *Соя-Серко Л. А.* Программирование расследования // Соц. законность. – 1980. – № 1. – С. 50, 51; *Шталов А. С.* Криминалистические алгоритмы и программы. Теория. Проблемы. Прикладные аспекты. – М., 2000; *Коновалова В.* Алгоритмізація в теорії криміналістики // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2007. – Вип. 1 (48). – С. 169–174 та ін.

² Див.: *Белкин Р. С.* Криминалистика: проблемы сегодняшнего дня. Злободневные вопросы российской криминалистика – М., 2001. – С. 127.

ма криміналістична методика». По-друге, визначення об'єктів і сфери криміналістичної алгоритмізації та програмування розслідування.

Гносеологічним підґрунтям для реалізації ідеї алгоритмізації та програмування процесу розслідування слід вважати наявність багатоваріантного підходу до розв'язання пізнавальних та управлінських завдань. Відомо, що завдання, у тому числі й у сфері кримінального судочинства, можуть вирішуватись евристичним (творчим) і алгоритмічним шляхами. Перші завдання за своєю природою і змістом є більш ускладненими, другі — простішими і в їх розв'язанні простежується елемент повторюваності. У зв'язку з цим вагомого значення набуває виділення в науці криміналістика таких категорій, як типова слідча ситуація, типова версія, типове тактичне завдання і рішення. Функціональною основою можливості алгоритмізації та програмування розслідування є запровадження в криміналістичну науку кібернетичних підходів, зокрема щодо розроблення схем типових рішень і типізованих дій слідчого в деяких типових слідчих ситуаціях з використанням персональної комп'ютерної техніки. Разом із тим застосування цих категорій у кримінальному судочинстві має бути виваженим і науково обґрунтованим. У протилежному разі, як правильно зазначає В. Сущенко, просте перенесення термінів, що склалися в кібернетиці або математиці, призводить не до збагачення теорії і практики окремої науки (мається на увазі криміналістики. — *В. Ж.*), а до схоластичного «онаучування» окремих висновків і положень¹.

Виходячи з того, що розслідування — це завжди складний пізнавальний процес, реалізація якого здійснюється головним чином евристичним (творчим) шляхом, де алгоритмічний виконує лише допоміжну роль, то й програмування є складовою частиною, певним етапом планування. Слідчий, спираючись на розроблені в науці програми дій, у відповідності до ситуації, що виникла, і враховуючи реальні можливості, складає детальний план розслідування. За таких обставин значення програмування як засобу доведення методичних рекомендацій до слідчого полягає в тому, що воно надає йому можливості в тих випадках, коли є готові оптимальні рішення, не займатися їх винаходом, а брати і використовувати вже готові². При цьому обов'язково треба враховувати, що методичні приписи, котрі містяться в програмі, це

¹ Див.: *Сущенко В. Н.* О программировании расследования преступлений // Теория и практика криминалистики и судебной экспертизы. — Саратов, 1989. — Вып. 8. — С. 74.

² Див.: *Соя-Серко Л. А.* Программирование и творчество в деятельности следователя // Проблемы предварительного следствия в уголовном судопроизводстве. — М., 1980. — С. 33.

лише передумови до діяльності, водночас успіх розслідування досягається не стільки ступенем їх опанування, скільки професійним використанням в умовах конкретної ситуації. А якщо так, то застосування алгоритмічних схем, програм вимагають від слідчого значних інтелектуальних зусиль. Ідея алгоритмізації та програмування розслідування не повинна позбавляти слідчого можливості пошуку евристичних рішень, навпаки, програма повинна стимулювати його ініціативу щодо відшукування нового оригінального рішення навіть й такого, яке не передбачено її розробниками¹.

Отже, криміналістичні алгоритми і програми розслідування у жодному разі не призначені для того щоб замінити індивідуальність, професіоналізм, стиль мислення слідчого, тим більше, що попри все бажання нестандартне рішення в розслідуванні злочинів запрограмувати неможливо. Їх метою є стимулювання ділової активності слідчого. Саме вони в різноманітних типових слідчих ситуаціях здатні забезпечити швидкість прийняття рішення з урахуванням усіх без винятку рекомендацій криміналістики і вимог чинного законодавства. За їх допомогою розумова діяльність слідчого істотно полегшується, не втрачаючи при цьому своїх творчих засад. При цьому самі алгоритми та програми виступають своєрідним способом концентрації криміналістичних знань, акумулятором узагальненого досвіду слідчої діяльності, підвищують її ефективність, перетворюючи на програмно керовану та більш контрольовану при розв'язанні однотипних завдань розслідування, створюючи відповідні умови до економії інтелектуальної праці слідчого, його автоматизації там, де це можливо і необхідно.

Щодо співвідношення понять «алгоритм» і «програма», то вони мають декілька різних за своєю сутністю значень. Так, під алгоритмом найчастіше розуміють систему дій, правил для вирішення конкретного завдання². В іншій інтерпретації — це кінцева послідовність загальнозрозумілих приписів, котрі не потребують людської винахідливості, і виконання яких дозволяє за визначений час отримати рішення певного завдання з деякого класу завдань³. Алгоритм також визначають як про-

¹ Див.: *Быховский И. Е.* Программирование расследования: возможности и перспективы // Актуальные проблемы советской криминалистики. – М., 1980. – С. 66, 67.

² Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. Т. Бусел. – К., 2001. – С. 13.

³ Див.: *Заморин А. П., Марков А. С.* Толковый словарь по вычислительной технике и программированию. Основные термины. – М., 1987. – С. 19.

граму, що зумовлює спосіб поведінки і являє собою систему правил (приписів) для ефективного вирішення завдань¹.

Як видається, саме в цьому приховується причина того, що в криміналістичній літературі нерідко можна зустріти використання понять «алгоритм» і «програма» як синонімів², що не є виправданим. Не заперечуючи того, що поняття «алгоритм» і «програма» мають підґрунтя для певного отождоження, їх необхідно чітко розрізняти навіть тому, що термін «програма» має дещо іншу, хоча й схожу зі словом «алгоритм», етимологію. Програма здебільшого визначається як наперед продуманий план (шлях) виконання будь-якої діяльності³. Вочевидь, що головним значенням поняття «алгоритм» є слово «правило», а поняття «програма» — слово «план». Беручи до уваги, що будь-який план складається з використанням деяких правил, що включають в себе цілком визначену сукупність наукових рекомендацій криміналістики, логічно передбачити, що програма розслідування повинна розглядатися не інакше, як підібраний слідчим або рекомендований наукою «набір» криміналістичних алгоритмів і необхідної типової криміналістично значущої інформації, призначеної для розкриття та розслідування конкретної події злочину.

Таким чином, «алгоритм» і «програму» необхідно розглядати як тісно взаємопов'язані і в той же час відносно самостійні поняття. Ось чому слід погодитись з тими вченими-криміналістами, які вважають, що розглядувані поняття не збігаються, але близькі і по суті об'єднуються на одному етапі підготовки вирішення тих завдань, котрі існують у слідчій тактиці і методиці розслідування злочинів⁴. При цьому треба враховувати, що тлумачення понять «алгоритм» і «програма» залежить не лише від загальноприйнятих уявлень, але й від предмета, а також методів конкретної науки, в якій вони використовуються⁵, у даному разі йдеться про криміналістику.

Враховуючи вищевикладене, у літературі були запропоновані різні визначення поняття «криміналістичний алгоритм». Так, на думку О. Шаталова, розглядувану категорію доцільно визначати як науково обґрунтований припис щодо виконання в завданому порядку системи послідовних

¹ *Философский энциклопедический словарь*. – М., 1983. – С. 18.

² Див.: *Возгрин И. А.* Криміналістическая методика расследования преступлений. – Мн., 1983. – С. 205; *Зорин Г. А.* Программирование при расследовании преступлений. – Гродно, 1985. – С. 2 та ін.

³ Великий тлумачний словник сучасної української мови. – С. 967.

⁴ Див.: *Клименко Н. И., Биленчук П. Д.* Логико-математические и кибернетические методы в криминалистике: Учеб. пособие. – К., 1988. – С. 61.

⁵ Див.: *Шаталов А. С.* Понятие криминалистической алгоритмизации и программирования расследования преступлений // *Государство и право*. – 2000. – № 8. – С. 33.

операцій, рекомендованих слідчому, для розв'язання завдань певного типу¹. Г. Зорін криміналістичний алгоритм розглядає як систему приписів, заснованих на системі правил, послідовність виконання яких дає позитивний результат, знижує ризикогенність, створює максимальну ефективність просторово-часового виконання дії². За визначенням інших учених, криміналістичний алгоритм — це всеохоплююча система залежних від слідчої ситуації слідчих та інших дій, а також їх комплексів, побудованих в оптимальній послідовності на підставі пріоритетів³.

Розглядаючи криміналістичні алгоритми, необхідно враховувати те, що їх побудова відбувається на основі повторюваності явищ, наявності в них внутрішніх закономірностей, а саме змінюваності і відносної сталості. При цьому вони мають доволі вузьку, індивідуалізовану сферу застосування, а їх реалізація можлива тільки тоді, коли будь-яке загальне завдання розслідування піддається розчленуванню на свої складові, більш прості завдання, а якщо це можливо, то й на елементарні одноваріантні операції⁴. Іншими словами, без формалізації неможливі алгоритмізація та здійснення наступного етапу вирішення завдань розслідування — програмування⁵.

Що стосується «програми розслідування», то її характерними рисами і одночасно основними відмінностями від криміналістичного алгоритму є змінюваність і багатоваріантність. На підставі цього програма розслідування може і повинна містити як формалізовані, тобто жорстко детерміновані системи дій, так і неформалізовані криміналістичні знання, наприклад у вигляді певних рекомендацій щодо з'ясування ситуацій, вибору засобів розв'язання типових завдань тощо⁶. Так, Г. Густов роз-

¹ Шаталов А. С. Понятие криминалистической алгоритмизации и программирования расследования преступлений. – С. 34.

² Див.: Зорин Г. А. Криминалистическая методология (Фундаментальная криминалистика XXI века). – Мн., 2000. – С. 429.

³ Див.: Иценко Е. П., Сливинский К. О. Алгоритмизация расследования преступлений – актуальная проблема криминалистики // Актуальные проблемы криминалистики на современном этапе: Материалы межд. науч. конф. – Уфа, 2003. – Ч. 1. – С. 99.

⁴ Див.: Шаталов А. С. Понятие криминалистической алгоритмизации и программирования расследования преступлений. – С. 35.

⁵ Див.: Клименко Н. И., Биленчук П. Д. Логико-математические методы в криминалистике. – С. 61.

⁶ На цю обставину зверталася увага в криміналістичній літературі (див.: Дранкин Л. Я. Ситуационный подход в криминалистике и программирование расследования // Проблемы программирования, организации и информационного обеспечения предварительного следствия: Межвуз. науч. сб. – Уфа, 1989. – С. 31; Соя-Серко Л. А. Программирование и творчество в деятельности следователя // Проблемы предварительного следствия в уголовном судопроизводстве. – М., 1980. – С. 33).

глядає програму розслідування як систему рекомендацій, що включають опис засобів, прийомів, методів їх вирішення, метою якої є надання допомоги робітникам правоохоронних органів в отриманні нових знань по кримінальній справі та організації її розслідування¹. На думку О. Штаталова, програма — це рекомендована наукою певна сукупність криміналістичних алгоритмів та іншої необхідної інформації, призначених для ефективного управління слідчою ситуацією під час розслідування злочинів окремих груп, видів і підвидів². У такому тлумаченні «програми розслідування» алгоритми виступають одним з найважливіших елементів, що зумовлюють її зміст, а за наявності можливостей створюють передумови для автоматизації окремих процесів.

Виходячи з наведеного, на нашу думку, різниця між планом, програмою та алгоритмом головним чином полягає в ступені формалізованості, об'єктах і сфері реалізації. Так, криміналістичний алгоритм треба розглядати як науково обгрунтований припис щодо виконання лише в завданому порядку системи послідовних операцій, рекомендованих слідчому для розв'язання завдань певного типу, що виникають під час розслідування. При цьому слід зауважити, що структура алгоритму, тобто наявність кількості відображених у ньому кроків здійснення дій, значною мірою залежить від сфери його застосування. Якщо йдеться про організацію провадження окремої слідчої дії, а в деяких випадках і проведення тактичної операції як комплексу дій та оперативно-розшукових заходів, то у цій сфері дійсно можуть бути розроблені більш деталізовані алгоритми, що включають максимально можливу кількість варіантів (кроків) здійснення дій, наприклад з підготовки, встановлення психологічного контакту, викриття необ'єктивних показань, перевірки посилок на алібі тощо. Саме ця обставина зумовлює їх цінність, тобто чим більше варіантів дій, чим детальніше вони прописані, тим вище якість самого алгоритму.

У свою чергу програма розслідування — це певна сукупність як приписів (криміналістичних алгоритмів), так і правил рекомендаційного характеру. У зв'язку з цим вона подана у відповідному схематичному вигляді, має більш узагальнену структуру в порівнянні з алгоритмом і за своїм змістом менш формалізована, аніж останній. Крім того, розробка програми розслідування конкретного різновиду злочину як ускладненої наукової абстрак-

¹ Див.: Густов Г. А. Проблемы программирования расследования преступлений // Проблемы программирования, организации и информационного обеспечения предварительного следствия: Межвуз. науч. сб. — Уфа, 1989. — С. 18.

² Див.: Штаталов А. С. Понятие криминалистической алгоритмизации и программирования расследования преступлений. — С. 37.

ції потребує і застосування більш узагальненої інформації, де особливе місце посідають криміналістична характеристика з кореляційними зв'язками між її елементами та слідча ситуація. У цьому плані більшу перспективу викладення методичного матеріалу у вигляді певних програм розслідування об'єктивно мають підвидові методики, оскільки вони найбільш тісно наближені до потреб практики, розроблені на підставі аналізу значного емпіричного матеріалу і саме щодо них можна виокремити найбільшу кількість можливих типових слідчих ситуацій. Водночас методики з високим ступенем абстракції, а це перш за все стосується міжвидових (групових) методик, можуть зберігати усталену описову форму.

Щодо плану розслідування, то його слід розглядати як відповідний документ, у якому відображено те, що потрібно зробити в певній перспективі, з тим щоб досягти поставленої мети. Програми та алгоритми в плані відіграють роль найбільш раціональних засобів реалізації того, що в ньому передбачено.

Ще одне питання, яке підлягає з'ясуванню, полягає в тому, що побудова алгоритмічних схем, реалізація програмування розслідування можлива за умов визначення типових ситуацій. Як правильно зазначає М. Яблоков, у розслідуванні можна виявити певну кількість однотипних ситуацій і відповідних до них дій слідчого, які можуть бути використані для створення алгоритму розслідування в типових слідчих ситуаціях¹. Разом із тим треба пам'ятати, що неоднорідність і неповторність конкретних ситуацій суттєво ускладнює їх типізацію. Більше того, неможливо виділити усі ситуації і до них запропонувати відповідні програми розслідування чи алгоритмічні схеми дій слідчого, тобто на сто відсотків формалізувати розв'язання завдань розслідування. Ось чому має рацію В. Бірюков, коли наголошує на тому, що основна проблема алгоритмізації розслідування полягає саме в різноманітності слідчих ситуацій². Тому алгоритм не може бути вичерпним, залишаючи місце як для творчості при його оцінці слідчим, так і для практичного застосування³.

Окрім зазначених проблем, дискусійним є й питання щодо співвідношення понять «програма розслідування» і «криміналістична методика». Так, на думку Р. Белкіна, наближення змісту методики розслідуван-

¹ Див.: Яблоков Н. П. Совершенствование методических основ расследования преступлений // Сов. государство и право. – 1976. – № 2. – С. 70.

² Див.: Бірюков В. В. Алгоритмизация расследования. Задачи и проблемы // Вісн. Луган. ін-ту внутр. справ МВС України. – 2004. – Вип. 1. – С. 195.

³ Див.: Коновалова В. Алгоритмізація в теорії криміналістики // Вісн. Акад. прав. наук України. – Х., 2007. – № 1(48). – С. 171.

ня окремих видів злочинів до типової програми дій є небажаною тенденцією, оскільки призведе до змішування двох видів методичних програм і окремої методики. Він вважає, що програми дій слідчого не повинні підміняти собою окремі криміналістичні методики, але й не повинні включатися до їх **змісту** (виділення наше. — В. Ж.). Це методичні поради прямої дії, котрі розраховані на оперативне використання і максимально прилаштовані до такого ж оперативного використання. Їх адаптація до умов конкретного випадку повинна бути максимально простою — шляхом перебору зафіксованих у програмі варіантів дій залежно від наявної інформації¹.

Якщо Р. Белкін мав на увазі програми, які містять перелік невідкладних дій організаційної спрямованості з короткими коментарями у відповідності до певного різновиду злочинів, котрі зберігаються в черговій частині органу внутрішніх справ і які слідчо-оперативна група отримує у вигляді картки при виїзді на місце події, то їх дійсно не можна віднести до змісту окремої криміналістичної методики. Але зведення програмування розслідування до такого роду організаційних заходів було б помилковим і неадекватним тій ідеї, яку проголошено визначною. Більш продуктивною, як видається, є точка зору, за якою програму слід розглядати як самостійний елемент структури окремої криміналістичної методики, що перебуває у взаємодії з іншими структурними елементами, зокрема зі слідчою ситуацією, яка, у свою чергу, виступає вихідним моментом у формуванні програми розслідування². На нашу думку, і описову, і алгоритмічну форми викладення методичних криміналістичних порад потрібно розглядати як необхідні наукові засоби криміналістики, що функціонують паралельно. Ці форми не тільки не суперечать, а навпаки, доповнюють одна одну, забезпечуючи викладення методичних порад стосовно оптимального, найбільш ефективного підходу до організації розкриття та розслідування певних злочинних проявів.

Більше того, форма викладення необхідних методичних рекомендацій свідчить про ступінь сформованості самих окремих криміналістичних методик, рівень їх практичної реалізації. Як зазначалося раніше, на сьогодні криміналістичні методики мають головним чином описовий

¹ Див.: *Белкин Р. С.* Курс криминалистики. В 3 т. Т. 3: Криминалистические средства, приемы и рекомендации. — М., 1997. — С. 295, 296.

² Аналогічної точки зору дотримується й І. Возгрін, хоча і не проводить різниці між криміналістичним алгоритмом і програмою розслідування (див.: *Возгрин И. А.* Криминалистическая методика расследования преступлений. — Мн., 1983. — С. 205).

вигляд. Ця форма знаходить своє відбиття головним чином у підручниках з криміналістики і розрахована на студентську аудиторію, а саме на осіб, які розпочинають формування уявлень щодо цієї галузі знань. Ось чому в таких методиках поряд із суто практичними рекомендаціями можна зустріти і деякі пояснення тих чи інших теоретичних концепцій, які дійсно збільшують обсяг викладеного матеріалу. Але в даному разі вони є виправданими і мають своє гносеологічне навантаження. Інша річ, коли йдеться про рекомендації для слідчих, дізнавачів, що мають бути більш лаконічними і доступними для сприйняття і застосування, а тому подані у вигляді певних алгоритмічних схем дій чи програм розслідування в типових ситуаціях. Результати побудови алгоритмів та програм доцільно відображати в науково-практичних виданнях для слідчих, дізнавачів, оскільки саме вони є головними споживачами такого роду наукового продукту. При цьому самі алгоритми і програми до певної міри базуються на інформації, яку викладено в описовій криміналістичній методиці, а саму «книжкову» методику можна вважати першим і необхідним кроком щодо їх формування.

Разом із тим треба пам'ятати і враховувати, що криміналістична методика в будь-якій формі її викладення завжди буде зберігати певний рівень абстракції, оскільки неможливо «без залишку» типізувати всі можливі версії та слідчі ситуації і до них запропонувати відповідні програми розслідування та алгоритмічні схеми дій слідчого. Саме через відповідний рівень абстракції криміналістична методика не може претендувати на повну «технологічність», тобто стовідсотково формалізувати розв'язання завдань розслідування, а тому обов'язково вагомим залишається творчий (евристичний) підхід.

Принципи та ідеї алгоритмізації і програмування набувають особливого значення ще й тому, що виникає об'єктивна можливість їх реалізації засобами комп'ютерної техніки, оскільки на сьогодні кожний слідчий має в користуванні персональний комп'ютер. Зазначене зумовлює ще один напрямок спільних досліджень криміналістів і математиків-програмістів стосовно формалізації існуючих і створення нових алгоритмів та програм розслідування, які б мали вигляд довідково-консультаційного посібника для слідчих. Звернення до цих джерел і могло б стати тим необхідним засобом оперативного одержання управляючої інформації, який реально сприятиме підвищенню рівня ефективності пізнавальної та організаційної діяльності слідчого.